

MYNYDDOEDD DUON/MYNYDD Y GADER

Mae'r term Mynyddoedd Duon gyda'i fryniau a'i chefnau amlwg wedi creu trafferth ers blynnyddoedd oherwydd cymhlethdod a'r anrhefn yngly a'r enw a ddefnyddir i ddisgrifio'r ardal. Nid oes cyfeiriadau cynnar at enw fel Mynydd Du na Mynyddoedd Duon yn yr ardal dwyreiniol y Bannau; mae'r cyfeiriad cyntaf at enw o'r fath gan Leland yn ei Itinerary 1536-9, casgliad heb ei gwblhau o nodiadau ac arsylwadau na chafodd ei gyhoeddi yn ystod ei oes. Gellid bod wedi cael defnydd lleol ond gwallus o'r term Mynydd Du yn yr ardal; neu, efallai ei fod wedi bod yn gamddealltwriaeth syml, i'w olygu allan yn nes ymlaen. Mae yn ail adrodd disgrifiad o'r ardal yn ei nodiadau, ond y tro hwn nid oes cyfeiriad at unrhyw Fynydd Du neu Fynyddoedd Duon yn ei waith, dim ond y Mynydd Du allan i'r gorllewin: *'The hilles caullid in Walsch Mennith e gader appere in Talegarth about Dinas, and so to the places about Nanthonddy, and with sum part of thes montaines meate the greate hilles caullid Banne Brekeniauc, and renneth in lenght to the Blake Montaine to my estimation apon an xviii. miles.'*

Hen enw ar yr ardal ble ceir y brynau dwyreiniol oedd Mynydd y Gader a hefyd Euas; cysylltwyd yr enw Euas at hen deyrnas ôl Rufeinig, gyda chysylltiad i'r hwicce tybed: ond yn hwyrach dim ond cwmwd bychan. Mae'r enw yn parhau mewn defnydd yn rhai mannau o swydd Henffordd. Fodd bynnag; er bod canfod yr hen dermau Forest Hen a Forest of Monow ar gyfer yr ardal ddwyreiniol, a Talgarth neu Fforest Talgarth yn yr ardal orllewinol, Mynydd y Gader neu Talgarth oedd y term cyffredin.

Yn anffodus, dyma'r ardal ble ddefnyddiwyd yr enw Hatterel neu Hatterell Hills hefyd i ddisgrifio'r ardal i gyd. Enw a symudwyd o gwmpas bron cymaint â'r term Mynyddoedd Duon. Ar un adeg fe'i defnyddiwyd fel enw ar y Twmpa, yn hwyrach yr oedd y gefn hir sy'n rhedeg i lawr i'r De-ddwyrain o Drwyn Llech (Hay Bluff heddiw) wedi'i gofnodi gyda'r enw Hatteral ar y mapiau. Os oedd yna un copa o'r enw Mynydd Du yma, mater anodd iawn i'w manylu ar ei leoliad cywir nawr. I'r Gorllewin, fe enwid yr ardal o amgylch Y Gadair Fawr fel Mynydd y Gader yn wreiddiol, yn ddiweddarach fe welir yr enwau Fforest Dinas a/neu Fforest Talgarth.

Tra bo'r prif fynyddoedd weithiau yn cael eu henwi fel Talgarth ar adegau, y prif enw mynyddig yn yr ardal yw Mynydd y Gader. Oes gan y diffiniad Mynydd y Gader, a tybed Euas i'r brynau dwyreiniol, mwy o werth hanesyddol fel enwau ar fynyddoedd yr ardal?

Y Waun Fach 810m SO 216300

Yn syml, gwaun 'rhodir, mynydd' + fach [benywaidd y gair bach] 'bychan, llai o faint'; ond, ble mae'r Waun Fawr? Wrth edrych arno o'r De, mae'n un yn teimlo mai Pen y Gadair Fawr yw mynydd uchaf yn yr ardal. Hefyd, yr enw ar y grib gyfan oedd Mynydd y Gader/Gadair ar un adeg, mae gan yr hanesydd William Rees ar ei fap o'r ardal.

Pen y Gader Fawr 800m SO 229288

Ar y mapiau AO cynnar 1832, Pen y Cader Fawr oedd enw'r mynydd ac yn hwyrach Pen y Gader fawr; ond ar un adeg fel ar fap Emanuel Bowen 1729 Mynydd y Gader oedd enw'r gefn i gyd, ac fe welir The Gadair Mountain ar fap Greenwood 1828. Ar un adeg yr enw Hetteral neu Hatterel Hills oedd ar yr holl ardal o uwchdir, enw sydd wedi symyd ymhell i'r Dwyrain.

Unwaith eto rhaid penderfynu beth mae'r gair cadair yn disgrifio; yn syml iawn ffurf fel cadair 'sedd, eisteddfan' yw'r enw; neu, synnwyr tebyg fel safle ffigwrol o anrhydedd uchel.?Yn wir, mae dau gwm ar wahân, ble mae'r nentydd, a elwir bellach yn Nant y Gadair yn llifo trwyddynt. Ond, a'i enw'r mynydd sydd wedi trosglwyddo at y nentydd?

Benthycir y gair cadair o'r Lladin cathedra 'sedd'; fodd bynnag, mae ystyr y geiriadur ar gyfer cadair bellach yn cynnwys 'caer, cadarnle' yn ogystal ag 'anheddiad' fel ystyron ar gyfer y term. Mae'r

ymdoddiad diweddarach hwn o'r ystyron i'w weld yn cael ei ddefnyddio i danseilio'r ddadl dros yr hyn sy'n ddehongliad dadleuol o *cader 'cadarnle'. Dylid nodi y gellir defnyddio'r dehongliad 'caer, amddiffynfa' mewn fel term ffigurol, nid oes caer ar hyd y gefnen mewn gwirionedd. Yn gyffredinol yn ddiweddar mae cefnogaeth i'r ffurfiau Brythoneg *cader, *cater fel wedi tyfu.

'Ekwall in Place Names of Lancashire (p. 50) and in early editions of Dictionary of English Place Names, proposed for Chadderton Lanc a British cognate of OIr *cathir*, *caterā- > neoBrittonic *cader, but he abandoned this in the 4th edition of Dictionary of English Place Names, 1960. There is no evidence for such a word in Brittonic, but, again, that a loan-word meaning 'a chair' came, apparently quite quickly, to be used as a place-name for 'a fort' is perplexing.' AG James **The Brittonic Language in the Old North** 2017 (Safle'r We y Scottish Place-name Society).

Ar un adeg rhagdybiodd Ekwall defnydd o'r gair Brythoneg *cater/*cader 'caer', yn debyg i'r gair Gwyddeleg Canol *cathir* 'safle amddiffynnol', Hen Wyddeleg *cathair* 'caer maen': Gall hyn fod yn gysylltiedig â cad 'brwydr, byddin', yn debyg i Wyddelig *cath* 'brwydr, ymladd, byddin' yn y pendraw. Gwelir y term yn enwau mynyddoedd: Cathair, Cork; Cathair Bhláth, Kerry; Stracathro, Forfar; Seancathair, Swydd Aberdeen.

Cyfeiriodd John Leland at y mynydd fel cadair yn ei nodiadau (1536-9) drwy ddisgrifio Afon Llynfi *'Lleueneý that cummeth owt of Atterel Hylles, the wich be cawllid in Walsch Meneth e Cadair, id est montes alti instar cathedrarum, [which is the seat of the high mountains]'*. Mewn rhan arall o'r nodiadau mae Leland yn cyfeirio at yr un mynydd gyda'r sillafiad cader; fel: *'The hills caullid in Welsch Mennith e gader appere in Talegarth about Dinas,'*

Pen y Manllwyn 775m SO 213309

Nid copa cywir ond terfyniad ar sbardun; fe geir manllwyn fel ffurf amrywiol ar y gair manllwdd 'dafad, anifail bach'. Mae rhai yn cynnig ffurfiau fel man 'lle, ardal' neu mân 'bach' + llwyn 'coed, perth'.

Pen Allt-Mawr 719m SO 207244

Pen 'copa, diwedd' + allt 'llechwedd, clogwyn, uchder neu llechwedd coediog' + mawr 'eang'. Ychydig i'r De ceir Pen Gloch y Pibwr (204233). Nid oes yna gopa, ond wrth edrych o'r dyffryn mae'r esgair yn edrych fel copa arwahan. Pen-allt-mawr AO 1832.

Pen Rhos Dirion 713m SO 212334

Mae'r Mapiau Ordnans cynnar yn dangos yr enw Pen Rhos Dirion ar y copa; heddiw, fe welir yr enw ymhellach i lawr, fel enw ar lechwedd. Mae'n ddigon posib mai'r enw go iawn fyddai Pen y Rhos Dirion, gydag un ystyr o'r gair tirion 'tyner, ysgafn'; mae yna ystyr arall, sef tirion 'tiriogaeth, gwastadedd, glaswelltir'. Hefyd, gallai llygredd lleisiol fod wedi digwydd i'r gair rhosdir; sef newid ar lafar i ffurfio Rhos Dirion. Rhos 'ucheldir; corstir, gwastadedd, sbardun' yn debyg i Cernyweg *ros* 'bryn, sbardun; penrhyn' a Llydaweg *roz* 'ucheldir, ochr dyffryn; i gyd o'r Brythoneg *rosto-'penrhyn, uwchdir; corsdir'. Pen-rhos-tirion AO 1832.

Twyn Llech 703m SO 256350

Nid yw hyn wedi'i enwi felly ar y map AO presennol, er ei fod yn cael ei nodi gyda'r enw ar rai mapiau digidol. Mae'r enw Twyn Llech i'w weld ar lethrau'r mynydd; mae'n sicr ei fod wedi cael ei alw'n Black Mountain ar fapiau cynnar er mai termau gwasgaredig ydyw, yn debyg i Hatterall Hill. Mae'r map 6" AO 1840-1880 yn defnyddio Black Mountain yma fel yr enw ond fel enw ar nifer o leoedd eraill; tra bod map 1832 yr AO yn rhoi enw Hatterall Hill i'r grib gyfan sy'n arwain y De Ddwyrain tuag at yr hyn sydd bellach yn Hatterall Hill. Mae rhai yn dal eisiau i'r grib gyfan gael ei henwi fel Hatterall Hill heddiw. Twyn 'copa, pentwr' + llech 'cerrig, llechi' a Gwaun Llech yw'r enw tebygol arall.

Pen y Trumau 707m SO 204294

Pen 'diwedd' + trumau - un lluosog y gair trum neu drum 'crib mynydd, copa, cefnen'.

Twyn Tâl y Cefn 702m SO 221325

Wrth edrych ar fap yr hanesydd William Rees 1933, oedd yr enw Pen Rhos Dirion ar hyd y gefnen. Dyma'r enw arall, sef Twyn 'bryncyn, copa' + tâl 'ddiwedd, pen' + y + cefn 'cefnen'.

Pen Cerrig Calch 701m SO 217224

Calchfaen yw'r calch y cyfeirir ato yn yr enw, a cheir haen o galchfaen yn yr ardal. Roedd yr haen denau o galchfaen carbonifferaidd mor anghydnaws â'r copaon eraill yn yr ardal fel y rhoddodd ei henw i'r mynydd. O'r Lladin *calx*, fe roddwyd y Gymraeg Canol *calch* neu'r Frythoneg **calco-* y gair Gwyddeleg *cailc*.

Mae'r enw Cefn Digell Hill i'w weld yma ar fap 1831 Greenwood, gyda'r elfen cefn 'trum' yn cyfeirio at yr esgair fynydd hir; ond, beth sydd yn ddiddorol yw'r term *digell*. Tybed os y negyddol di- 'heb' + cell(i) 'llwyni, coedwig'; i ddynodi rhan o'r mynydd heb goed. Neu, gydag amheuaeth; di- + cell 'gwryw'r carw coch' – ffurf dywyll yn y gair cellaig 'carw coch gwrywaidd' [cell+gi 'staghound'], i ddynodi rhan o'r mynydd heb geirw. Pen-cerrig-calch AO 1832.

Twmpa 682m SO 225350

Un ffurf ar y gair twmpath yw twmpa 'pentwr, crug, mwdwl'; ond, mewn rhai mannau yn dangos yr un ystyr a begwn 'mwdwl'. Mae'r term twmpa yn cyfeirio at y nodwedd hynod grwn a geir ar ben y gefnen a nid y copa pigfain arferol sy'n gysylltiedig â nifer o'r Bannau eraill. Felly, mae yn sefyll allan yn wahanol i'r copaon eraill; yr enw arall a welir yn aml yw Rhiw Wen, weithiau ar y copa weithiau yn is. Enw'r gefnen yw Y Darren Lwyd; mae hefyd wedi'i ddynodi fel Lord Hereford's Knob yn y gorffennol. Mae pen De Ddwyrain y grib wedi'i nodi fel Trwyn y Tâl yn y gorffennol ar Fap Greenwood 1834, Rhiw Wen/The Tumpa 1840-80 6" AO.

Y Das 680m SO 201327

Mwy o sbardun na chopu, y gair tas 'cruglwyth, (tas)gwair, pentwr, twr', Cernyweg *das* 'twmpath'; unwaith eto enw sy'n cyfeirio at twmpath pen fain. Mae posib nodi bryn arbennig gyda defnydd o'r fannod y neu yr.

Cwarel y Fan 679m SO 259294

Cwarel 'chwarel' + y + fan 'uchder, copa', oherwydd y cwarel bychan ar ei gopa; mae'r enw Y Fan (246303) ar y llechwedd. Cwarel y von 1830 map Greenwood.

Trwyn Llech/Hay Bluff 677m SO 244367

Trwyn Llech yw'r unig enw a welir am y mynydd ar fapiau cynharaf yr AO 1832; mae hyn yn debyg iawn i'r Twyn Llech a welwyd ychydig i'r de am y tro cyntaf ar fap 1840-80 6" ac ar y map OS presennol sydd bellach tua chilomedr i ffwrdd, yn (247256). Mae'r term trwyn 'diwedd crib, pentir, tâl cefn' yn ddisgrifydd addas iawn ar gyfer nodwedd tirweddol hwn + llech 'maen, craig wastad', Hen Gymraeg *lech* 'carreg fflat, llechan'. Efallai fod y term trwyn 'pentwr' sydd yn gywir, mae'n air sy'n swinio'n debyg i'r gair trwyn ac yn hawdd ei gymysgu.

Defnyddiwyd dau enw arall, yn eithaf hwyr, sef Pen y Begwn a Pen y Beacon. Mae tomen o danwydd (fel arfer o eithin) yw'r begwn 'beacon', ac fe'u sefydlwyd i'w goleuo ar dân fel rhybudd, neu ddathliad; hefyd, gellid enwi bryn neu fynydd a fyddai'n safle da ar gyfer golau o'r fath yn begwn. Fodd bynnag, byddai ffurfiau brynau sy'n edrych fel ffagl hefyd yn rhesymeg dros enw o'r fath, ac mae nifer o fryniau yn yr ardal yn dangos y ffurf honno. Ar un adeg fe'i nodwyd fel Hatterel hil 1578 Saxton, Haterell Hill 1610 Speed, nawr yn Saesneg fel Hay Bluff a Black Mountain hefyd.

Ond, tybed os oedd enw cynharach, mae disgrifiad y ffin yn Llyfr Llandaf c.1120-34 yn rhoi: '.....
dyr uyncul dyr brydell dy hal ruma dy main y bard ynlycat nat y bard. nant y bard nihyt yr guayret
hyt pandyscein yn dour.'

..... i'r **Vyncul**, i'r **Brydell**, i **Hal Ruma** i **Maen y Bardd**, at llygad **Nant y Bardd**, **Nant y Bardd**
ar ei hyd lawr nes disgyn i'r **Dour**

Y Vyncul yw'r bwlch sydd bellach wedi'i nodi ar y map fel Gospel Pass, tra bod llygad 'tarddiad'
Nant y Bardd a welir heddiw fel Nant y Bar yn 275402; mae Maen y Bardd ger y tarddiad a'r Afon
Dour yw Afon Dore. Felly, mae gennym Brydell a Hal Ruma fel enwau ar fryniau o bob tebyg.
Bridell yw'r enw yn Archif Melville Richards, tebygol mai ffurf amrywiol y gair priddell 'clwmp,
darn, talp o bridd, caled' sydd; yn debyg i'r enw Briddellarw. Ai hwn oedd yr hen enw ar y copa;
rhaid nodi'r enw cnapiau yn gyson ar y llechweddau (238352); cnap 'talp, darn' o'r Gwyddeleg *cnap*
'twlp, pentwr' neu'r Hen Nors *knappr* 'cnwc' ? Mae hyn yn gadael hal ruma fel enw ar y bryn; hâl
'gwaun, ucheldir', sy'n gysylltiedig â'r Cernyweg *hal* 'rhos' + ruma neu rhumen 'bol'; termau eithaf
prin heddiw.

Pen Gloch y Pibwr 674m SO 206233

Nid yw'n copa cywir, un pen o gefnen hir ydyw, ond mae pwynt uchder yno ac y mae wedi ei enwi
fel bryn. Rhaid nodi'r carnau Oes Efydd yn agos at y 'copa' yn adlewyrchu pwysigrwydd y safle i'r
rhai a oedd yn byw yn y dyffrynnoedd ar un adeg. Mae ystyr y gair pen 'copa' yn syml tra bo'r pibwr
'un sy'n canu pib, pibydd' braidd yn anghyffredin fel enw yn y mynyddoedd. Ond y gair *cloch* sy'n
creu trafferthion: os *cloch*, ai dynodi ffurf sydd yn debyg i gloch, un o'r carnau ar y copa ar un adeg;
neu, ffurf y mynydd yn hytrach nag amrywiad ar y gair *clog* 'craig', yn gysylltiedig â'r Gernyweg
clog, *clugh* 'clogwyn', Gwyddeleg *cloch* 'craig'?

Rhaid nodi mai fel Briannog Hill mae map 1831 Greenwood yn cofnodi'r mynydd. Fe weler y ffurf
Bryniog yn (199224); ond nid bryn 'bryncyn' + -og 'cysylltiad ag, tueddiad i' yw'r ystyr tebygol
oherwydd cefnen go esmwyth sydd. Tybed os breuan, brefan 'bran dyddyn, cigfran' + -og sydd yn yr
enw i nodi man ble roedd brain yn casglu.

Y Fan 671m SO 259314

Gwelir yr enw 'r Fan tua un kilometr i ffwrdd i'r gogledd orllewin, ond ar y copa Chwarel y Fan
sydd, Cernyweg *ban*, *van* 'uchder'. Ond Cefn y Capel oedd un enw ar y gefnen ar un adeg; enw sy'n
gysylltiedig â Chapel y Ffin.

Mynydd Llysiau 663m SO 207278

Galla bachigyn y gair llysiau 'planhigion, llystyfiant' fod yn gywir i ddynodi glaswelltir. Fodd
bynnag, gallai llysiau fod yn ffurf lygredig y gair llusau, sef lluosog eilaidd y gair llus 'aeron glas
tywyl'; Cernyweg *lus*, Llydaweg *lus*. Waun Fain oedd yr enw, i ddynodi cefnen cul, ar fap
Greenwood 1823.

Pen Twyn Mawr 658m SO 242267

Pen 'copa' + twyn 'twmpath, pentwr, bryn' + mawr 'eang'. Mae twyn cael ei ddefnyddio i ddisgrifio
bryniau o dywod neu bryniau bychan mewn rhai ardaloedd, yn y De fe roddi'r yr enw ar
fynyddoedd.

Pen Twyn Glas 646m SO 213257

Mae'r term lliw glas 'llwyd, llwydlas, gwyrdd' yn creu anhawster ar ran enwau tirwedd; dim ond yn
hwyr yn ei ddatblygiad daeth y gair i olygu'r lliw glas 'morlas'. Y gair Lladin glaucous 'llwydlas'
sydd yn ei ddiffinio'n dda. Fel arall, mae pen 'copa, diwedd' + twyn 'pentwr, tomen, bryn' yn weddol

syml.

Crib y Garth 640m SO 275348

Fe all crib cefnen' + garth 'penrhyn' ddynodi nodwedd dopograffigol digon tebyg, sef 'esgair, cefn, trum'; ond y tebygrwydd yw mai crib 'brig' sydd yn dynodi'r clogwyn ar frig y gefnen sydd yma. Black Hill yw'r enw map arall ar y mynydd, a'r tebygrwydd yw mai nid hwn yw y Mynydd Du neu y Mynyddoedd Duon gwreiddiol yn yr ardal. Gwelir gripesgarth ar fap William Rees 1933 a hefyd Crib'r-garth AO 1832. Y tebygrwydd yw mai ôl-gynhyrchiad llygredig yw'r ffurf Crib y Gath sydd wedi galluogi'r ffurf anghywir Saesneg 'the Cat's Back'.

Cefn y Gaseg 637m SO 267322

Yn ddienw ar fapiau'r AO dros nifer o flynyddoedd, mae'r uwchgynhadledd fach ar ben y grib yn cael ei nodi fel Cefn y Gasseg gan Henry Price yn ei *A New Map of Monmouthshire* 1823; enw sydd hefyd i'w weld ar Fap Greenwood, Sir Fynwy yn 1830. Cefn 'cefnen, trum' + y + caseg 'benyw'r march' yn hytrach na'r gair caseg 'crychni, anwastadnedd'. Fe welir yr enw Kevencassec yn y 1324 Calendar of the Charter Rolls (PRO 1908 Vol3 p475) sy'n cofnodi'r rhodd fel: *'Ble mae, Walter de Lacy, mab Hugh de Lacy, yn rhoi y dyffryn i gyd ble lleolir yr eglwys hynny yw ar oche Kevencassec a Askaresweye ac ar hyd y Ruggesweye i fyny at Autefyn ac ar ochr Haterel o dir Seisel mab Gilbert ar hyd y Ruggesweye at ffinnoedd Talgarth.'*

Mae hi'n edrych fel bod testun y siarter yn cytuno yn union gyda'r mapiau cynnar, ond mae yna anhawster mawr. Mae'r hanesydd William Rees, yn ei fap *South Wales and the Border in the XIV Century* (1933); yn lleoli'r enw Y Cefn Cassec ar hyd y gefnen i'r Gorllewin o Llanthoni, yn union ble mae Chwarel y Fan wedi ei leoli heddiw. Mae yna Rugge(s)weye (= cefnffordd) wedi ei ysgrifennu ar y gefnen ychydig i'r de hefyd; tra bo'r Rugge(s)weye arall wedi ei gofnodi ar y gefnen i'r Dwyrain o Llanthoni. Yn anffodus, nid yw'r enwau Askaresweye (?Esgair + way?) a'r Autefyn (?Antefin?) yn destun y siarter o unrhyw gymorth i leoli pethau heb ymchwil ychwanegol. Ond, oherwydd bo'r Hatterel a thiroedd Seisel/Cecil (o gwmpas Hengastell) i'r Dwyrain y tueddiad yw derbyn mai Cefn Caseg oedd hen enw Chwarel y Fan ar y gefnen orllewinol. Mae angen mwy o ymchwil.

Mynydd Troed 609m SO 173283

Mae derbyniad lleol mai ffurf arbennig y mynydd sydd ty gefn i'r enw, sef un sydd yn edrych yn debyg i droed anferth, enwedig o'r uwchdroedd i'r Dwyrain. Ond rhaid cyfeirio at yr enw wrth droed y bryn, sef Allt Troedrhiwfelen 233m SO 786355; neu, oedd porfa mynydd fferm yma gyda troed yn yr enw, rhaid nodi fferm Troed yr Haearn yn (SO 168323). Dywedir rhai mai cyfeiriad at y gair troad, troead yn cyfeiriad y mynyddoedd sydd; bryn wrth droed mynyddoedd uwch; neu, yn amheus iawn, fe gynigwyd mai llygriad o'r hen air troeth 'urine' sydd.

Yn Llyfr Llandaf c.1120-34 mae disgrifiad o'r ffin ar ôl gefnen 'cecyn y pennypyn march' a cyn yr enw 'rytnant' yn rhoi'r enw 'guornoyd' neu 'guornoid'. Dyma beth mae JG Evans & Syr John Rhys yn cynnig yn y llyfr: *The Text of the Book of Llan Dav*, 1893 'to Guornoid *?the ridge of Mynydd Troed*'. Mae Archif Melville Richards yn cynnig yr enw fel Gornoeth; oes posib gweld gor 'llawer' neu 'mawr, uchel' + noeth 'llwm' fel hen enw ar y bryn? Ceir Gornoeth mewn dau safle arall yng Nghymru fel enw ar fryn neu gefnen.

Bal Mawr 607m SO 267271

Mae Geiriadur y Brifysgol gofnod o'r gair bal 'moel' aneglur braidd, yn ogystal â bâl 'copa, pwynt' bâl sydd i'w weld fel elfen olaf Pen y Fal, ond wedi ei gymhwyso gyda datganiad - 'ansicr yw ystyr a tharddiad yr elfen honno'. Tra mae Alan G James, yn ei *'The Brittonic Language in the Old North'*: (Scottish Place-name Society Website) yn rhoi '*bâl (f.) Brittonic *bal-m-ā- > Middle-Early Modern Welsh bâl, Modern Breton bal. The meaning in Welsh is 'summit', in Breton 'steep beach or slope':

the root sense may be inferred from Welsh *balog*, Cornish *balek* '[something] projecting, sticking up or out'.

Mae'r cysylltiad tebygol yn yr enw â llygriad Seisnigaidd o'r foel/moel i'r elfennau *bal/fal* yn yr enwau hyn yn eithaf cryf. Trafodwyd datblygiad ffurf lygredig o'r gair *moel* i roi sillafiad *vale* neu *fal/val* gan sawl un dros y blynyddoedd, a gan nifer o awduron. Yn ei Parochialia, sylwodd Edward Lhuyd c.1700: *Moel* - 'The people about Abergavenny in Monmouthshire, having lost the true notion of this word, call a sugar-loaf-hill near the town, the Vale'. Hefyd yn y geiriadur: A Welsh and English Dictionary '*Bal* - A prominence, or what juts out. It is applied to mountains that terminate in a peak, in some parts of Wales, for which *moel* is used in other parts' 1793 William Owen (-Pughe). Hefyd, rhaid nodi, ar lafar yn lleol, fe glywir ynganiad agosach i *fôl* i'r gair *moel/foel*.

Loxidge Tump 605m SO 288297

Fe'i gofnodwyd fel *Loxy Tump* ar fap AO 1832 yn weddol agos at y brig. Llygredd o lochi 'noddî, llochesu' neu lloches 'noddfa, gorchudd, annedd' yw'r enw; fe welir lloches cyn-hanesyddol yn uchel ar y mynydd (286295). Cofnodwyd y fferm o dan y bryn hefyd fel *Loxy* a *Loxid* ar fapiau cynnar. Mae rhai wedi ceisio symud yr enw clogwyn Darren Goch i fyny ochr y bryn fel yr enw ar y bryn. Llygriad y gair twmp 'bryncyn, ponc, twmpath, crugyn, pentwr' i'w tump.

Sugar Loaf/Mynydd Pen y Fal 596m SO 273188

Yr enw a welir ar fapiau'r AO yw *Sugar Loaf* a'r ffurf *Y Fal* mewn cromfachau; ond, tua kilometr i ffwrdd gall nodi *Mynydd Pen y Fal* i'w weld, yn (263192). Ar fapiau cynnar yr AO yr oedd yr enw *Mynydd Pen y Fal* ar y copa. Y rheswm y tu ôl i'r enw siwgr torth yw'r tebygrwydd ffurf y mynydd i'r dorth o siwgr a oedd pobl yn prynu cyn i siwgr man ddatblygu mewn poblogrwydd. Yr oedd y ffurf yn atgof o foel pyramidaidd hefyd; fel yn y *Antiquae linguae Britannicae* Thomas Richards ed. 1753. *Moel* or *Y Foel*, doth also signify metaphorically a towering hill on which grows no wood. Hence, *Moel* came to be the name of many such hills as have no woods growing on them. *Moel* doth also signify a heap of corn, butter, and of other things of the like sort, when raised up like a pyramid above the brim or summit of the vessel in which it is contained.

Dim ond yma, ac ar y mynydd *Bal Mawr* gwelir y ffurfiau *bal*, *val* a *bal* mewn enwau yng Nghymru. Hefyd, nid oes cysylltiad â unrhyw derm topograffigol yn y *Wyddeleg*, *Gaeleg* na'r *Chernyweg*. Wrth edrych ar y ffurfiau cyntaf a gofnodwyd ar y mapiau, maent yn tueddu cyfeirio tuag at lygriad *moel/foel*, drwy ffurf anghywir *Saesneg* *vale* i gyrraedd - *val*. Dim ond ar fap Henry Price yn 1823 mae'r ffurf *Pen y Foel* i'w weld. Ysgrifennodd Edward Lhuyd c.1700: *Moel* - 'The people about Abergavenny in Monmouthshire, having lost the true notion of this word, call a sugar-loaf-hill near the town, the Vale'. Hefyd yn y *Parochialia* mae un yn gweld y ffurfiau *Fforest Moel* ac *Y Mynydd Moel* ar gyfer y bryn.

Ar fap yr hanesydd William Rees 1933, gwelir dau enw arall yn yr ardal, sef *Moel Fannau* a *Moel y Fan Forest*; mae'r forest yn cyfeirio at dir hela. Mae'r ffurf *Moel y Fan*, gall yr elfennau roi: *moel* 'llwm, copa llwm' + *y* + *ban* 'blaen, pwynt, pigyn'; neu, *moel* 'copa pigfain, bryn conigol' + *y* + *ban* 'mynydd, bryn'. Os *Moel Fannau*, enw sydd yn cyfeirio at y nifer o gefnau sy'n ymestyn i lawr o'r copa drwy ddefnyddio ffurf y gair *ban* sy'n debycach i'r *Wyddeleg* *benn* 'pentir, sbardyn' yn hytrach na *ban* 'copa, pwynt'. Penuaiell Hill 1579, Penuatell(?) 1611 Speed, Penuaiell Hill 1645 Janz, *Pen y vale* 1785 Snell map, *Pen y voel* 1823 Henry Price map, *Mynydd Pen y Fâl* 1830 AO.

Pen Gwyllt Meirch 580m SO 250250

Mae'r enw yn edrych fel un syml i'w ddehongli; *pen* 'copa' + *gwyllt* 'heb ei ddofi' + *meirch* 'ceffylau', lluosog y gair march 'ceffyl'. Fe all y gair *gwyllt* ddynodi darn o dir gwael neu uwchdir i bori meirch mynydd. Fodd bynnag, os yw'r enw fel y'i gwelir ar fap AO 1832 *Pen-gwellt-march*,

byddai hyn yn rhoi ystyr hollol wahanol, gan fod gwellt 'gwair, porfa' + march 'ceffyl' yn dynodi ardal o dir gwell.

Cwrwm 552m SO 304279

Nid yw'r enw ar y mapiau AO, ond fe welir yr enw Rhiw Arw ar rai mapiau digidol ar gyfer y copa. Mae tuedd gan rai llunwyr mapiau digidol i godi unrhyw enw cyfagos fel enw.

Mae yna ddisgrifiad ffinol tir eglwysig Merthyr Clydog yn Llyfr Llandaf c.1120-34 sy'n darllen: 'Finius illius est, lapis inigoun breith i cecin inihit di rui curum, dirmain icecin iralt arhit cecin diuinid bet i mein arcuier nant trineint diguairret ar i hyd bet elchon

Mae cyfieithiad yn darllen yn debyg i: 'Dyma ei ffin, craig yn y **Goun Breith** y cefnen yn ei hyd at **Rui Curum**, at y maen i cefnen i'r allt ar hyd cefnen i fyny at y maen ar gyfer nant **Trineint** i lawr ae ei hyd at **Elchon**'.

Yn ôl pob tebyg Goun Breith - Gwaun Brith yw beth a elwir ar fapiau AO heddiw fel Hatterel Hill, ac mae'r maen ar gyfer y Trineint yn 298286; y Trineint (Turnant heddiw) yw'r nentydd sydd yn llifo i lawr i'r Elchon – sef yr Olchon.

Ond beth am Rui Curum, sef y Rhiw Curum? Mae hen fapiau 6" yr AO 1840-80 yn dangos mai Rhiw Cwrw oedd yr enw ar fferm/bwthyn bychan (309271) yn union o dan y copa. Rhiw Arw, yw enw'r llwybr sy'n ymestyn at y brig, gyda garw 'anodd' yn disgrifio'r llethr serth, ond ar lafar yn lleol Rhiw Cwrw yw'r enw o hyd. Yr oedd Bryn Cwrw fel enw ar hen fap 1832 yr AO yn ardal Mynydd y Glog/Onllwyn. Y tebygrwydd yw mai cais i esbonio'r gair cwrw yn y man oedd defnydd y ffurf (g)arw, fe welir yr enw Rhiw Garw ar fap yr AO 1832 fel enw ar y llwybr i fyny'r rhiw. Mae yna air sy'n cytuno gyda'r dirwedd a'r sillafiad cynnar: cwrrwm, cyrrwm 'crymedd, cefn crwm, cefn'. Yn y geiriadur 1688, Cymraeg Yn Ei Ddisgleirdeb fe welir: cwrrwm – gwyriad 'a lumpish shape'.

Oes posibilrwydd amheus, bo'r hen air gwrw, gwrwm 'llwydfrown, tywyll-llwyd, tywyll, du, tywyll-las', yn gysylltiedig â Hen Wyddeleg gorm 'glas tywyll, gwyrdd; tywyll, du' yma? Mae'r gair yn y geiriadur, ond yn un brin iawn yn y Gymraeg, defnydd llenyddol 13&14C yn unig. Hefyd, nid oes unrhyw enghreifftiau wedi'u cofnodi mewn enwau yn Archif Mellville Richards ledled Cymru.

Crug Mawr 550m SO 262227

Gall y term crug ddynodi nifer o ffurfiau topograffigol 'boncyn, cnwc, twmpath, carnedd neu domen', anodd weithiau i benderfynu pa un o'r termau sydd. Wrth edrych ar fapiau Ordnans fe welwn fod y bryn yn rhan o gefnen go hir, ond wrth edrych at y copa fe fydd y bryn yn sicr o atgoffa rhywun o domen neu fwdwl mawr.

Disgwylfa 541m SO 258234

Yr elfennau yn yr enw yw disgwyl 'edrych allan, gwylfa' + ma 'lle, man' i ddynodi 'safle da i wyllo, gwylfa, gwyliadwriaeth'. Enw da ar unrhyw fryn sydd gyda golygfa dda o'i gwmpas, enwedig wrth edrych allan a gwyllo'r anifeiliaid yn pori ar y mynydd.

Hatterall Hill/Gwaun Brith 531m SO 308257

Mae'r enw Hatterall Hill wedi symud sawl gwaith ar wahanol fapiau; ar un adeg fe roddwyd yr enw ar gopa Pen y Gadair Fawr; yn hwyrach ymlaen fe enwid Trwyn Llech/Hay Bluff gyda'r enw ac wedyn ar gefnen y Mynydd Du. Dyma'r enw a welir yma ar fapiau cynnar yr AO ar y man, hefyd mae'r enw Cwarau'r Waun mewn ysgrifen lai. Ond ar fap Henry Price A New map of Monmouthshire 1823 fe nodwyd enw'r bryn fel Twyn Sych; sef twyn 'bryncyn, brig, top' + 'sych' – i ddynodi bryn heb lawer o nentydd, dim ffynhonnell ddŵr; neu, tueddiad i grasu. Datblygiad o'r

Hen Ffrangeg *haterel* 'brig, coron y pen'.

Mae un siarter yn Llyfr Llandaf c.1120-34 yn rhoi disgrifiad ffin ar gyfer tir eglwysig Merthyr Clydog, sydd bellach yn rhan o Swydd Henffordd. Cofnodir dechrau'r ffin fel '..... lapis inigoun brith, icecin.....' tra bo'r pwynt gorffen ar ben y bryn fel '..... iuinid diurchu irguoun breith ar cecin.....'; mae'r rhan olaf y ffin yn debyg iawn i'r ffin a welir heddiw rhwng Henffordd a Gwent.

Gellid cyfieithu'r datganiad 'inigoun brith' fel 'yn y rhostir amryliw' neu 'yn y Gwaun Frith'. Ni ddefnyddiwyd priflythrennau ar gyfer enwau yn gyffredinol, ac nid oedd atalnodi chwaith; fodd bynnag, byddai'r disgrifiad diweddol yn cefnogi Gwaun Frith fel yr hen enw ar y bryn. Mae'r enw: Cwarau'r Waun, (g)waun yn treigledig, ar fap cynnar yr AO yn cefnogi hyn hefyd.

Bal Bach 520m SO 276264

Y tebygrwydd yw mai llygriad y gair moel 'bryn llwm neu gonigol' yw'r elfen bal. Bal bach 1830 map Greenwood.

Mynydd Llangors 515m SO 159267

Mae'r enw presennol ar y mynydd wedi'i godi o enw'r pentref/plwyf. Fe gofnodwyd y bryn yma gyda'r enw Bryn Eital ar fap William Rees 1933. Ond yn yr ysgrifen wreiddiol siarter Langors yn Llyfr Llandaf c.1120-34 mae'r bryn yn gysylltiedig â'r afonig o'r enw Tael, nid afel fel a roddir weithiau; mae'r afon Nant Tael ac felly Bryn Eital, Pentwyn heddiw, ar ochr arall y dyffryn; mae'r Afon Tael yn Llifo drwy Llanfihangel Tal-y-Llyn. Ond fe all fod y rhan uchaf o'r nodwedd a enwir cecyn y pennypynn march c.1120-34 Llyfr Llandaf; cecyn neu cegin 'cefnen' + pyn, pynn 'pecyn, llwyth' + march.

Byddai'r cecyn 'cefnen' y penn 'pen, top' + pynmarch neu bynfarch 'packhorse' yn awgrymu crib gyda ffurf yn debyg i gefn ceffyl gyda llwyth neu becyn. Fodd bynnag, er gwaethaf ystyr geiriadur pynmarch 'ceffyl pecyn', mae yna ystyron eraill.

Gall Penfarch neu yn Ne Cymru pynfarch fod yn derm am ffrwd melin neu nant sy'n llifo i'r felin. Yn ffigurol, rhywbeth sy'n rhoi'r 'horse-power' i'r felin, oherwydd yr hyn a wnaeth ceffyl neu fulod ar un tro efallai? Roedd y môr yn cael ei ystyried fel ceffyl pecyn ffigurol hefyd, un sy'n cludo nwyddau; felly, roedd pynfarch yn cael ei ystyried yn un o'r prif daliadau i'r brenin yng Nghyfraith Cymru. Mae gan Archif Mellville Richards yr enw Pen y Pynmarch a'i leoli yn (1524), yr union le y dewch ddod o hyd i nant o'r enw Nant y Felin. Felly'r cecyn/cegin yw'r grib, tra gallai'r Pen y Pynmarch gyfeirio at grib ffurf ceffyl pecyn; neu, crib a enwir ar ôl nant melin.

Fe welir sawl carn cyn hanesyddol ar hyd y gefnen, yn amlwg iawn o'r gaer ar gopa Allt yr Esgair.

Y Graig Ddu 503m SO 285267

Hwn yw'r unig enw gerllaw copa'r sbardun. Mae'r graig yng nghysgodol yn y pnawn ond tybed os enw gwrthgyferbyniol i'r Garn Wen ydyw (281255).

Blaen yr Henbant 498m SO 218225

Nid blaen 'diwedd, pen pellaf, tarddiad', fel a welir yn aml yn yr ardal; ond, blaen 'pen, copa'. Yr hen bant oedd yr ardal gwreiddiol y trigolion. Defnyddir y term hen ar gyfer lleoliad sydd wedi'i glirio ar gyfer amaethyddiaeth neu anheddiad yn gynnar. Blaen-yr-hen-bant 1832 AO.

Bwlch Bach ar Grib 490m SO 184330

Fe welir carn Oes Efydd ar y copa; ond nid oes enw ar y bryn bychan, sy'n rhan o'r gefnen o'r enw Y Grib sydd yn ymestyn i fynnu tuag at uwchdir y Gadair Fawr. Mae disgrifiad ffin yr esgobaeth yn Llyfr Llandaf c.1120-34 yn rhoi 'dy ol y gabr dy bron cateir' ac ar y grib mae William Rees, ar ei fap

1933, wedi rhoi'r bron 'ochr bryn' + cateir 'cadair, cader'. Y tebygrwydd yw mai llwybr drwy neu i fynnu at y mynyddoedd yw'r ôl 'llwybr' y gabr 'gafr'.

Ysgyryd Fawr 486m SO 331183

A yw'r enw yn tarddu o ysgyryd 'arw, anodd', sef enw sy'n debyg o ran ystyr i enwau fel Y Drosogl neu Yr Arw; rhaid nodi y rhoddir enw ar lethrau'r bryn fel Yr Arwallt (337186). 'Ysgyryd - yr ysgyryd fawr y gelwir mynydd ger llaw Yfenni yn Sir Fynwy.' 1753 *Antiquae linguae Britannicae*. Y mae eraill yn gweld yr enw yn gysylltiedig ag ysgyrion 'darnau, sglodion'; neu, hyd yn oed term sy'n deillio yn y pen draw o'r 'rhew, llithrigrwydd, arwynebedd o dir gwlyb wedi'i galedu gan rew' yn gysylltiedig â'r Llydaweg *scourn, scorn*?

Iscirit c.1120-34 Llyfr Llandaf. Cofnodwyd enw'r mynydd fel iscirit mawr gan Leland(c.1536-9), Skyred vaure 1538 Valor Ecclesiastent, Skiridvaure Hill 1610 Speed; erbyn 1700 gwelir Skerid fawr ac yn 1794 Skirid Vawr, Skirid Fawr 1828 Greenwood Map.

Crug Hywel 482m SO 226207

Tra bo Hywel yn enw personol, os oedd yr enw yma ar y bryn, mae'n anodd penderfynu pa Hywel. Mae'r enw personol yn deillio o'r Gymraeg Canol Higuei, cymharer â'r Llydaweg *Hoël*; o'r Frythoneg **Suwelos* 'teg yr olwg arno' gyda'r synnwyr 'parchus'. Os nid enw personol, mae'r gair hywel 'gweladwy, gweledig' yn sicr yn enw topograffigol da ar y bryn, gyda chop a gwastad a'i amddiffynfa o'r Oes Haearn. Crecowell Saxton 1578, Crecowell Speed 1611, Krick Howel c.1700 Parochialia, Crug Hywel 1832 AO.

Y Garn Wen 475m SO 281255

Y llechweddau heulog 'gloyw' neu 'cain' y bryn gyda'u hagweddau deheuol yw'r rhesymeg y tŷ ôl i'r disgrifydd gwyn (benywaidd gwen).

Castell Dinas 444m SO 179302

Enwir y bryn oherwydd yr amddiffynfa hynafol gyda golygfa ardderchog, enw sy'n deillio o'r Hen Gymraeg *din* 'amddiffynfa', Cernyweg *dynas*, Brythoneg/Gauleg **duno*; tra bo'r gair castell yn llawer mwy diweddar, Brythoneg **castellon* 'castell' benthyciad o'r Lladin *castellum*. Dinas Castel 1536-9 Leland, Cast. Dinas 1645 Map Jansz.

Mae'r casgliad o gloddiau amddiffynnol yng Nghastell Dinas yn gorchuddio ardal o tua 36m wrth 280m ac yn cynrychioli'r adfeilion cadarnle cerreg a godwyd yn Oes Haearn. Credir i'r castell gael ei adeiladu ar ddiwedd y ddeuddegfed ganrif fel y'i crybwyllir gyntaf ym 1234. Fe'i disgrifir mewn arolwg yn 1337 a chredir iddo ddod i ben yn fuan ar ôl hynny, gan i Leland adrodd bod y castell wedi'i dinistrio yn nheyrnasiad Harri IV.

Yn Llyfr Llandaf c.1120-34 fe welir disgrifiad o'r ffin yr esgobaeth fel 'dyrytnant dy hanher din marchlytandy ol y gabr'; rhaid gadael yr hen elfen dy 'i' allan er mwyn gweld yr enwau. Yn ei fap o Dde Cymru 1933, rhodd yr hanesydd William Rees yr enw 'rytnant' [rhydant] nid i'r bwlch ym Mhengenffordd (173300) a'r din marchlytan [din(as) 'caer' + march 'ceffyl' + llydan 'nerthol; amlwg, pwysig'] fel enw'r amddiffynfa.

Pen Tir 432m SO 175254

Pen 'copa, diwedd' + tir 'daear'; copa ar ddiwedd cefn uchel. Mae carn Oes Efydd ar chwâl ar y copa, ac un arall ar y 'bwlch' cyn Mynydd Langors.

Twyn y Gaer 427m SO 294219

Unwaith eto safle amddiffynnol ardderchog; twyn 'bryn' + caer 'amddiffynfa', Cernyweg *ker* 'tref', o'r Frythoneg **cagro* 'anheddiad wedi ei gau'; hynny yw, safle cadarn wedi ei amgáu, amddiffynfa

neu gastell. Twyn-y-gaer 1832 AO.

Allt yr Esgair 393m SO 126244

Allt 'llechwedd, llechwedd coediog' + yr + esgair 'cefnen'. Gair cyfarwydd i'r ieithoedd 'Celtaidd' yw esgair; Llydaweg *esker*, Hen Gernyweg *escher*, Gwyddeleg Canol *escir*. Enw sydd yn disgrifio trwm neu gefnen hir o fynydd yn debyg i fraich, fel sydd yn y man. Ar un adeg yr oedd yr enw wedi ei gofnodi fel Allt yr Ysgrin; ysgrin 'arch, beddrod'. Fe welir Carn Oes Efydd ar y copa ac amddiffynfa Oes Haearn cymhleth yn ymestyn dros 700m ar hyd y gefnen. Allt yr y skin 1658 Swyddfa Cofnodion Mynwy, Allt yr yskyn 1695 Llawysgrifau Tredegar, Allt yr yskrin 1745 Gweithredoedd Lloyd, Allt-yr-ys-grin 1832 AO.

Bryn Arw 384m SO 302207

Mae'r gair bryn 'mynydd bychan' yn deillio o'r Hen Gymraeg brinn o'r Brythoneg *brunnjo-/ ā-, yn y pen draw o'r Indo Ewropeaidd *bhreu- 'chwyddo'. Treigliad y gair garw 'caregog, heb ei drin' sydd ar gael yn yr elfen, (g)arw 'bras, caled' gair cyffredin yn y mynyddoedd. Mae'r defnydd o'r gair garw fel term topograffigol yn cael ei adlewyrchu mewn ieithoedd 'Celtaidd' eraill; fel yn Cernyweg *garow*, Llydaweg Canol *garu*, Hen Wyddeleg *garb* 'garw' o'r Gelteg **garuo* 'anwastad, creigiog, heb ei drin'. Brynarw Com. 1823 map Price, Bryn 1828 map Greenwood, Bryn Aro 1832 AO, Bryn Arrw 1888 6" AO.

Deri 376m SO 273176

Bryn bychan sydd yn sefyll allan o Ben y Fal ond yng nhlwm a'r mynydd gyda chefnen gul o'r enw Cefn Minog; y tebygrwydd yw mai llygriad o'r gair miniog 'llym, awchlym' sydd ar gael. Mae ystyr y gair deri yn weddol syml, sef lluosog y gair dar 'derwen' o'r Indo Ewropeaidd **der-* neu **dar-* o'r gwreiddyn **deru-* 'pren bychan'. Pen Derwen 1823 map Henry Price.

Cefn Moel 365m SO 154229

Cefn 'cefnen' + moel 'llwm' yw enw'r bryn heddiw ac mae'r gair cefn yn eithaf cyffredin fel enw, o'r Gymraeg Canol *kefen*, Brythoneg/Gauleg **cemno* 'cefnen'. Ond, y tebygrwydd yw mai hwn i'w ddechrau'r 'cecyn y pennypynn march,' Llyfr Llandaf c.1120-34; enw a welir ar fap William Rees 1933 fel Pen y Pynmarch. Y tebygrwydd yw bo'r enw yn cyfeirio at Mynydd Llangors hefyd.

Allt Lwyd 316m SO 139213

Mynydd Buckland yw'r enw a welir ar fapiau'r AO cynnar yn 1832, nid yw'r enw ar y mapiau 1:25,000 heddiw; ond fe welir Buckland House ac y (141214) y ffurf Buckland Hill. Mae'r map presennol, hefyd yn dangos yr enw Blaenbychlyd yn (144216) sy'n rhoi'r synnwyr o enw afonig. Gweler y ffurf prin bych 'bychan' yn yr enw Dinbych; ond y tebygrwydd i'w mai llygriad lluosog y gair bwch 'carw gwrywaidd', bychod neu bychau sydd. Mae'r -lyd yn olldodiad ansoddeiriol cryfhaol ac yn rhoi synnwyr o ardal gyda llawer o geirw.

Ar fap hanesyddol William Rees 1933 mae un yn dod o hyd i'r enw Allt Lwyd fel enw'r bryn. Y rheswm yw bod un siarter yn Llyfr Llandaf c.1120-34 yn rhoi cyfeiriad at ffin Llandaf yn yr ardal fel: '..... truy uysc dycilydris dyr alt luyt dy lech bychlyt!'

Mae hyn yn golygu '..... drwy Wysg i Cil Idris i Allt Lwyd i Llech Bychlyd'. Felly, os oedd Llech Bychlyd yn garreg ger Blaen Bychlyd, ym Mwllch mae'n debyg, ac mai Bychlyd oedd enw'r nant a'r dyffryn bychan. Enw'r bryn uwch oedd Allt Lwyd.

Myarth 292m SO 171208

Y tebygrwydd yw mai nid meiarth gyda mei- 'canol' + garth - a) 'cefnen, penrhyn'; neu, b) 'encilfan'; ond gyda ystyr arall i'r gair, sef mei- 'ymysg, yng nghanol' sydd. Myarth 'commons' Llawysgrifau Badminton 1612 & 1704, Penmyarth Hill 1828 Map Greenwood, Miarth AO 1832.

Ysgyryd Fach 271m 316136
Gwelir Ysgyryd Fawr uchod.

Mynyddoedd.co.uk